УДК: 94:323.28(477-25)"1918"

Олена Бетлій (м. Київ)

Більшовицький терор у Києві у січні–лютому 1918 р.: жертви і пам'ять

Стаття присвячена встановленню кількості та імен загиблих під час більшовицького терору у Києві в січні (за старим стилем)/лютому 1918 р. На основі проаналізованих статистичних даних, записів метричних книг київських церков простежується динаміка та топографія насилля. У тексті ставиться питання, чому масове вбивство киян не отримало належного вивчення ані в історіографії, ані увійшло в українські проекти колективної пам'яті. Авторка доходить висновку, що брак належної уваги до жертв терору можна пояснити тим, що для українського наративу важливішою стала трагедія під Крутами, для російського – подальша боротьба з більшовиками в рамках Білого руху; єдиного ж інклюзивного міського наративу подій досі не написано. На основі розглянутого матеріалу та стану розробки студій геноциду у статті ставиться питання доцільності подальшого вивчення більшовицького терору як злочину з ознаками геноциду.

***Ключові слова**: Київ, більшовики, терор, Українська революція.*

Olena Betlii

The Bolshevik terror in Kyiv in January–February of 1918: the victims and memory

The article is dedicated to the first of the bloodiest events in Kyiv during revolutionary period: terror organized by the Bolsheviks against the city dwellers. The analysis of the terror victims is based on metric books and statistics data. It is demonstrated that as many as 1286 were killed in January-February of 1918. Though, the number of murdered civilians is less than it used to believe, the cruelty and circumstances in which Kyivities, the name of which is also partly revealed in the article, were killed allow the historians to raise new questions while studying the events. The author, actually, suggests considering applying genocide studies approach in the further studies of the Bolshevik terror. At the same time, the author tries to answer the question of why historians have not been interested in reconstruction of the events widening source base of their research and digging deeper so far. In her opinion, the answer is that there is no integrated city narrative of the Revolution which would include different perspectives and angles. Historians of the Ukrainian revolution picked up two events from that January story – Kruty (where according to national myth 300 students sacrificed their lives for a newly independent Ukrainian Republic) and destroyed by bomb Mykhailo Hrushevski's house (an evidence of ruined city). For supporters of White Russian movement or other opponents of the socialist Ukrainian government it was important to memorize those events as an evidence of both Bolsheviks cruelty, barbarity, and weakness of the Ukrainian authorities. It is presumed that number of casualties up to 5000 and half of them Russian officers had to be a proof of that enormous cruelty taken for granted. Interestingly enough those voices did not notice that physically fighting with the Ukrainian military units Bolsheviks actually aimed to destroy the old imperial Kyiv represented not only by the officers and statesmen, but also by the oldest newspapers «Kievlanin» and «Kievskia mysl» which were shutdown and which printing houses were used by Bolsheviks for printing their own newspapers. Ukrainian «Nova Rada» could be published, however. The author also includes another voice which enriches our understanding of the events. That is the Czechs' voice of Tomas Masaryk and other members of the Section of the Czechoslovak National Council in Russia located in Kyiv. The Czechs observed the events and decided not to be involved in the Russian internal affairs. Thus, they did not elaborated any particular memory about the Bolshevik terror in Kyiv as well.

***Keywords**: Kyiv, Bolsheviks, terror, the Ukrainian revolution.*

Олена Бетлий

Большевицкий террор в Киеве в январе–феврале 1918 г.: жертвы и память

В статье рассматривается террор, организованный большевиками в Киеве в конце января-начале февраля 1918 г. На основе анализа статистических материалов и метрических книг киевских церквей уточняются количество и имена погибших. На примере материалов киевской прессы показано, как конструировалась память о событиях после восстановления в городе украинской власти.

***Ключевые слова:** Киев, большевики, террор, Украинская революция.*

Вступ

Дослідження історії Української революції 1917–1921 рр. належать до однієї з найбільш розроблених ділянок в українській історичній науці. Окрім того, період революції став основоположним фундаментом сучасної колективної пам'яті українського суспільства. Відповідно до наказу Президента України Петра Порошенка від 22 січня 2016 р. «вшанування подій та видатних учасників Української революції 1917–1921 років» визначається «одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки»[1]. На виконання наказу Український інститут національної пам'яті розробив окремий проект, присвячений сторіччю української революції[2]. Цим проектом передбачено створення інтерактивної мапи місць пам'яті, що, певною мірою, відсилає нас до моделі відзначення річниць Французької революції та за назвою, але не за суттю, до концепцій, розроблених французьким істориком П'єром Нора.

Відповідно до підходу, який ліг в основу зазначеної мапи УІНП, пропонується згадування об'єктів, пов'язаних з діяльністю українських органів влади та видатних осіб революції, де вибірка робиться крізь сито політичної та воєнної історії революції[3]. Натомість місця пам'яті П'єра Нора – це насамперед соціально-культурний контекст пам'яті. Тут не йдеться про об'єкти, як буквально зрозумілі місця, що їх можна позначити на карті. Для Нора, місце – це вмістилище пам'яті про досвід минулого, коли середовище, яке досвідчувало цей досвід, уже припиняє існувати[4].

Якщо сам проект УІНП можна розглядати як своєрідне місце пам'яті Української революції, то запропонована ним мапа є всього лише візуалізованою топографічною мапою революції у Києві. Вивчення ж цієї мапи дозволяє побачити київський зріз періоду через позначені на ній місця в хронологічній послідовності. Зокрема, якщо звернути увагу на умовні знаки на позначення воєнних дій, то перед нами постануть місця боїв між українськими військовиками та більшовиками за Київ у січні/лютому 1918 р. Окрім того, тут також є позначка про «місце масових розстрілів киян» у лютому 1918 р. у Маріїнському парку. Однак, в наративній частині порталу ці події оминаються увагою. Про них нема згадки ані в хронологічному переліку подій, ані в документах та матеріалах. Натомість, традиційно, головною комемораційною подією початку 1918 р. виводиться бій під Крутами[5].

Такий фокус уваги є безпосереднім відображенням стану досліджень проблеми. Для української історіографії притаманним є зосередження

[1] Указ Президента України № 17/2016: Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років / Електронний ресурс: https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736, відвідано 1.01.2018.

[2] Про проект // Українська революція 1917–1921: 100 років боротьби / Електронний ресурс: http://unr.memory.gov.ua/about, відвідано 1.01.2018

[3] Так, місцями пам'яті тут стають: «споруди, в яких розташовувалися органи влади українських держав, представництва українських революційних утворень, політичних і громадських об'єднань; будинки, інші споруди пов'язані із подіями Української революції; будинки, в яких народилися, проживали чи здійснювали діяльність діячі Української революції; місця боїв, зборів, демонстрацій, інших важливих подій Української революції; могили (місця поховань) учасників Української революції: державних діячів, політиків, вояків українських національних військових формувань; пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки, встановлені на честь подій та учасників Революції, об'єкти топоніміки, у назвах яких вшановано події та діячів Української революції»: Місця пам'яті Української революції 1917-1921 років / Електронний ресурс: http://unr.memory.gov.ua/mapa-kieva, відвідано 1.01.2018.

[4] *Nora P.* Between memory and history: Les lieu de mémoire // Representations. – 1989. – № 26, Special issue: Memory and counter-memory. – p. 7.

[5] Квінтесенцією такого підходу є цьогорічні заходи до сторіччя від часу подій, що проводилися у Києві: «29 січня 2018 року до 100-річчя бою під Крутами у Києві на історичному місці відбудеться реконструкція бою військ УНР протии більшовиків на заводі «Арсенал». Актори відтворять події, що відбувались наприкінці січня 1918 року. Після реконструкції відбудеться традиційний смолоскипний марш від Арсенальної площі до Аскольдової могили, присвячений героям Крут»: У Києві відбудеться історична реконструкція бою на заводі «Арсенал» // Офіційний портал Києва. Київська міська рада, Київська міська державна адміністрація / Електронний ресурс: https://kyivcity.gov.ua/event/u_kiyevi_vidbudetsya_istorichna_rekonstruktsiya_boyu_ na_zavodi_arsenal.html, відвідано 1.01.2018.

на державотворчих процесах. З огляду на це з подій, що відбулися в січні–лютому, у фокусі уваги перебувають ті, що пов’язані з політичними (проголошення IV Універсалу), дипломатичними (Брест-Литовський мирний договір) та воєнними (творення української армії; бій під Крутами) аспектами[6]. В контексті ж вивчення проблеми українсько-більшовицької війни за Київ, то наразі найдетальніше встановлено етапи та перебіг збройного протистояння 15–27 січня на вулицях міста[7] і меншою мірою повсякденне життя киян у період боїв за Київ та більшовицької влади у місті. При цьому найбільш знаним епізодом, що увійшов до багатьох досліджень, безперечно залишається влаштоване підопічними Муравйова масове вбивство окремих груп киян переважно 26–28 січня, про що детальніше йтиметься нижче. Такий фокус уваги на боях і терорі, вираженому через кількість убитих, залишив без відповіді чимало питань, пов’язаних з соціальним контекстом насилля, досвідом пересічних киян, їхнім (не)розумінням подій, що відбуваються, (не)вмінням зрозуміти небезпеку, адже чимало цивільних громадян міста загинуло на вулицях в період вуличних боїв та обстрілів. Це означає, що нам досі бракує розуміння поведінки киян в дні боїв (чи пошук хліба в охопленому страйком Києві був важливішим за декілька голодних днів у безпечному сховку?) та терору (чому більшовикам не чинився опір і стільки часу пішло на організацію самооборони?).

Означений стан досліджень значною мірою обумовлений джерелами, на основі яких пишуться праці про ці події. Насамперед – це мемуари свідків подій, написані значно пізніше і з урахуванням досвіду цілого періоду революції. Іншу групу джерел становить преса. Однак і вона не є достатнім джерелом інформації для щоденної реконструкції подій, але є хорошим джерелом для розуміння повсякдення та комунікації у місті в екстремальний період. У цій статті автор прагне розглянути додаткові джерела – статистичні звіти та метричні книги. На їхній основі я спробую дати відповідь на питання про жертв війни, топографію та динаміку насилля. Також, зупиняючись уже на пресі та інших джерелах, я покажу, чому перша окупація Києва більшовиками не стала місцем пам’яті, яке б увійшло в сучасний український проект колективної пам’яті.

Загиблі: цифри

Причини (не)пам’яті про зазначені події безпосередньо пов’язані із історіографічною традицією. І справа тут якраз не в тому досліджено чи ні питання, а в тому, як прийнято писати про нього в контексті революції. Як правило, перебування більшовиків у Києві зображується як доказ особливої брутальності, дикунства та звірства більшовиків. Відтак, у текстах різних істориків більшовицьке владарювання у Києві використовується як приклад особливого насилля в рамках реалізованого червоного терору[8]. Зрештою, опис подій часто якраз і зводиться до двох сакраментальних фраз про кількаденний обстріл міста за наказом Муравйова та вчинений терор, внаслідок якого вбили кілька тисяч киян, з яких

[6] Пор.: Нариси історії української революції 1917–1921 років [Текст]: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. Детальніше про історіографічнітенденції див.: *Верстюк В.*Від «Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тиліщак, Володимир Бойко – Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – С. 11-30.

[7] *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна: (грудень 1917 – березень 1918). – Київ; Львів: [б.в.], 1996.

[8] *Булдаков В.П.* Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. – Изд. 2-е, доп. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. – С. 446-448; *Касьянов Г.* Україна між революцією, самостійністю та окупацією // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам’янець; наук. ред. Р. Пиріг. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 144–145; *Ковальчук М.* Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. – Київ, 2007. – С. 18-20; *Sanborn J.* Imperial apocalypse. The Great war and the destrucion of the Russian Empire. – NY: Oxford university press, 2014. – p. 230; *Engelstein L.* Russia in flames: war, revolution.civil war, 1914–1921. – NY: Oxford university press, 2018. – pp. 320-322.

щонайменше половину становили офіцери колишньої Російської армії. При цьому, залежно від автора, посилання робляться переважно або на спогади київського правника Олексія Гольденвейзера[9], або на свідчення київського історика та політичного діяча Дмитра Дорошенка[10], або на реляції інших свідків подій[11]. З цих свідчень увійшла до обігу й цифра убитих: найчастіше згадується про дві-п'ять тисяч жертв терору, з яких до половини (а часто одразу вказується цифра в 2500) були розстріляними в Маріїнському парку офіцерами (різного рангу) Російської армії.

Тож, називаючи цифру загиблих сучасники, а згодом і дослідники, не ставили питання механізму вчинення такого терору в настільки короткий проміжок часу. Чи можна було протягом трьох днів, адже терор не тривав усі три тижні перебування більшовиків у Києві, а радше був тактично використаний при встановленні більшовицької окупаційної влади у місті в перші дні (25–29 січня за старим стилем[*]), розстріляти дві тисячі офіцерів? А якщо так, то з яким злочином проти людяності тоді ми, історики, маємо справу? Якщо брати за основу наказ Муравйова № 9 про захоплення міста, в якому наказувалося «войскам обеих армий приказываю безпощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции»[12], то тоді є усі підстави говорити про воєнний злочин щонайменше з ознаками геноциду. Звідси також постає питання, як технічно здійснювався терор кількома тисячами більшовиків у півмільйонному місті. Якщо ж ці кілька тисяч червоноармійців змогли тероризувати ціле місто, то чи могли вони протягом перших днів адресно знайти стільки офіцерів, які не були скупчені в казармах? І якщо навіть вони справді могли це зробити, то природно постає зовсім інше питання, чому вишколені у війні офіцери не чинили опору?

Можливим поясненням браку опору могло бути нерозуміння того, що собою являє монополізація влади більшовиками за допомогою терору як основного методу боротьби. Про це може свідчити офіційна позиція політичних репрезентантів цієї групи жертв – російських націоналістів, сконсолідованих у блоці російських виборців на чолі з В. Шульгіним. Уже під час боїв українців з більшовиками за Київ Шульгін, відповідаючи на закиди української преси, що повстання у Києві підняли більшовики з чорносотенцями, писав: «Во-первых, да будет известно всем, кому об этом ведать надлежит, что нас не сотня в Киеве, а как показали последние выборы в украинское Учредительное Собрание – 25 тысяч с лишним[**], то есть больше, чем всех украинцев вместе взятых […] Раз весь этот страшный опыт социализма в нашей несчастной стране начат, пусть он будет доведен до конца. Пусть у народных масс не останется иллюзий, что если бы какие-то «черносотенцы» им не помешали, то был бы рай на земле. Пусть социализаторы доведут свое дело до конца и упрутся лбом об стенку, тогда поговорим. А теперь «вольному волю, спасеннному рай» – мы никому не мешаем»[13]. Тож, залишаючись над українсько-більшовицьким протистоянням, 23 січня В. Шульгін

[9] *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) // Архив русской революции.– М.: Терра-Политиздат, 1991. – Кн. VI. – С. 194–215.

[10] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 203–213.

[11] *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – С. 326–348; Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. [и авт. предисл., с. III–XXXII] С.А. Алексеев; Под ред. Н.Н. Попова. – Репринт. воспроизведение изд. 1930 г. – Киев: Политиздат Украины, 1990 (до збірника увійшли й часто цитовані спогади Миколи Могилянського «Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 г.»).

[*] Далі датування подаватиметься відповідно до старого стилю; датування за новим стилем уточнюватиметься в дужках (н.ст.), що робиться для спрощення сприйняття інформації.

[12] Факсіміле цієї частини наказу опубліковано Антоновим-Овсєєнком: *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – М., 1924. – Т.1. – С. 153-154.

[**] На виборах в українські Установчі збори по Києву були такі результати: соцблок 8,55%, більшовики 9,94%, український соцблок 20,26%, російські виборці (блок Шульгіна) 33,22%. Детальніше про політичні симпатії киян див: *Бетлий О.* Киев – город проблемных идентичностей // Город империи в годы войн и революций, 1914–1921 / Под редакцией А. Миллера и Д. Черного. – Спб.: Нестор, 2017. – С. 299–311.

[13] *Шульгин В.* Киев, 22-го января 1918 г. // Киевлянин. – 1918. – 23 января. – С. 1.

не міг передбачити, що вже у ніч на 27 січня його заарештують, а видавництво газети «Киевлянин» реквізують.

Слід сказати, що про тисячі жертв більшовицького терору почали говорити уже на початку березня 1918 р., коли у місті встановилася українська влада. Так, в «Народній Раді» знаходимо згадки і про 9 тисяч загиблих (але неодмінно у мільйонному місті; тобто перебільшення було загально прийнято в тогочасному суспільстві)[14]. У другому випуску збірника, що його видавав В. Шульгін, «Малая Русь» – «Война украинцев с большевиками» – за 1918 р. у передмові до некрологів загиблих зазначено: «Общее число убитых, по данным, собранным украинским революционным Красным Крестом, достигает 5000 человек. Несомненно, большинство погибших – офицеры. Цифру 5000 нельзя с уверенностью назвать достоверной, но нет данных ее оспаривать»[15]. Однак, того ж 1918 р. ця цифра була значною мірою відкоригована. У 1-му числі Статистичного збірника за січень–березень були опубліковані відомості про жертви громадянської війни за січень та лютий 1918 р. Відповідно до наведених даних кількість «вбитих, похованих у звичайному порядку та в 3 братських могилах у Маріїнському парку, на Байковому цвинтарі та у Видубецькому монастирі» сягала 1286 осіб. Натомість кількість поранених, що були розміщені у київських шпиталях становила 822 особи[16].

З числа загиблих було 1176 чоловіків та 110 жінок; за національністю: 293 росіянина, 62 українці, 75 євреїв, 38 поляків, 19 інших національностей та 799 невідомої. У братських могилах було поховано 505 осіб, а в індивідуальних - 781 особа. Що стосується робітничої зайнятості, то серед загиблих ідентифікували 122 робітники, 76 солдатів, 77 офіцерів, 21 учня/студента, 39 осіб інтелігентних професій, 49 інших, зайнятість 862 осіб залишалася невідомою. Окрім того вказувалося походження, так 245 осіб були киянами, 112 – з-поза Києва; місце походження 929 осіб невідоме. Лише 768 осіб були ідентифіковані. Також вказувалася, якщо було відомо, дільниця, де загинули люди: у Либідській 116, Лук’янівській 57, Сатрокиївській 50, Палацовій 40, Подільській 37, Плоській 29, Печерській 24, Бульварній 14, Солом’янській 8[17]. Відповідно до цих даних 17 офіцерів загинули в Палацовій частині міста та 12 у Печерській, що може підтверджувати згадки про розстріл офіцерів саме в цих частинах міста, зафіксовані у наративних джерелах. Водночас зазначається, що у січні загинуло 69 офіцерів, у лютому – 5. Загалом же вбивство як причина смерті вказувалася для 459 осіб у січні (з них 141 особа була неідентифікована) та для 595 осіб у лютому (541 особа неідентифікована)[18]. Оскільки статистика того періоду формувалася на основі звітів духовенства, то загиблих у лютому треба сприймати як тих, кого ховали у лютому. А таких якраз було чимало, бо багатьох з розстріляних чи ж тих, хто помер на вулицях раніше, могли знайти чи отримали дозвіл[19] забрати з лікарень уже у лютому, який з огляду на перехід на григоріанський календар розпочався для киян 14-тим числом. Водночас саме у лютому поховали невпізнаних осіб у братських могилах. Також можна висловити припущення, що зібрані Статистичним бюро дані могли походити і від спеціальної комісії з розслідування злочинів більшовиків, створеної у березні, про що йтиметься нижче[20].

Навіть якщо припустити, що зазначені статистичні дані були попередніми і відтак неповними, вони все ж залишаються найдетальнішими

[14] «Кажуть, дев’ять тисяч людських істот безвинно стратило своє життя, пішло в безвість на сотні мільйонів майна…»: *Мазюкевич П.* Влада сили і сила влади // Нова Рада. – 1918. – 7 березня (22 лютого). – С. 2.

[15] Некрологи убитых // Малая Русь: Война украинцев с большевиками, 1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г. / под ред. В. Шульгина. – 1918. – вып. 2. – С. 183.

[16] Статистический бюллетень по городу Киеву / публикуется Статистическим бюро Киевской городской управы. – 1918. – вып. 1: январь-февраль-март. – С. 32.

[17] Там само.

[18] Там само. – С. 25-29.

[19] За наказом комісара з громадянських питань Чудновського прибрати трупи з вулиць протягом 24 годин мала Міська управа. Детальніше про діяльність представників міської влади у ці дні див.: Городская дума и политические события на Украине // Киевские городские известия. – 1918. – № 2-6. – С. 27-44.

[20] З іншого боку, при укладенні некрологів убитих в збірнику «Малая Русь» зазначалося, що слідча комісія ще не закінчила збір матеріалів і не мала загального реєстру справ: Некрологи убитых…– С. 183.

щодо соціального походження загиблих. Натомість персоніфіковану інформацію про них дають метричні книги[21]. Дані деяких з них буде проаналізовано нижче.

Загиблі: імена

Аналіз записів метричних книг дозволяє якщо не реконструювати перебіг подій у Києві протягом січня–лютого, то принаймні побачити динаміку та топографію насилля. Так, для загиблих 16–31 січня причиною смерті можуть називатися, зокрема, «убитий під час громадянської війни», «загинув від вогнепального поранення» і зрідка «загинув у революцію» тощо; найчастіше 23–26 січня до цього переліку ще додається «загинув від снаряду»[*]. Метричні книги також допомагають встановити дати численних поховань. Так, переважна більшість тих, хто загинув після 23 січня, були поховані 29–31 січня або уже у лютому. Натомість поховання у братських могилах відбувалися 4(17) лютого, 13(26) лютого та 10 березня. Але головне, що дозволяють реконструювати метричні книги – це імена загиблих. Досі ж відомості про жертв були уривчастими і, як правило, зосереджувалися на найвідоміших особах, напр., трагічній смерті митрополита Володимира (Богоявленського), убитого увечері 25 січня 1918 р. Для кращої ілюстрації цих даних проаналізуємо записи з кількох церков, розташованих у різних частинах міста.

Вознесенська церква на Байковому кладовищі (вул. Дяківська, 5). Загальна кількість загиблих становила 41 особу[**]. Усі вони були поховані на Байковому цвинтарі. Серед них були цивільні (підлітки і дорослі), військовики та чиновники. Відповідно до записів неодиничні поховання розпочалися з 26 січня. Насамперед ховали цивільних, які померли «під час громадянської війни» 24–26 січня. Однією з перших жертв тут виявився польський громадянин Йосиф Стефанович Давидович (20)[***]: «тело предано земле без отпевания на старом Байковом кладбище»[22]. Кожного ж наступного дня проміжок між датою смерті та поховання зростав. Так, 28 січня були поховані київські міщани Микола Шевераєв (14) та Кирило Янченко (26), які загинули 18 та 19 січня відповідно. Лише один із загиблих загинув унаслідок розриву снаряду – 57-річний міщанин з Чернігівської губернії Василь Островянський. Датою його смерті зафіксовано 24 січня, але свідоцтво про смерть надало правління Києво-Михайлівського монастиря від 30 січня. Можна припустити, що він загинув у центральній частині міста, яка інтенсивно обстрілювалася. З огляду на те, що неможливо достеменно з'ясувати місце проживання вказаних в аналізованій метриці осіб, то залишається лише припустити обставини їхньої смерті при зіставленні з іншими джерелами. Так, серед похованих 29 січня зазначається дворянин Володимир Астафьєв (22), який помер 24 січня. В останньому з дореволюційних адресних довідників за 1916 р. є запис про особу з таким іменем, яка була домовласником будинку по вул. Різницькій, 9 та мешкала на Трьохсвятительській[23]. Тож, якщо йдеться про ту саму особу, можна припустити, що Астафьєв міг бути убитий при захопленні більшовиками Печерська або ж з інших причин у центрі міста. Натомість неможливо з'ясувати, де і за яких обставин загинули військовики юнкер київського артилерійського училища Борис Гаврілов (19) та 19-ї артилерійської бригади штабс-капітан Павло Бєляков (30). Смерть обох відповідно 27 та 25 січня встановлювалася лікарським свідоцтвом. Можливо, вони загинули в рамках розпочатого більшовиками масового вбивства військовиків у Києві, а не в бою. До жертв терору, зокрема,

[21] Мікрофільмовані копії опрацьованих при написанні статті метричних книг викладені у вільний доступ організацією Family Search: Ukraine, Kyiv Orthodox Consistory Church Book Duplicates, 1734–1930 – режим доступу: https://www.familysearch.org/search/collection/1503045?collectionNameFilter=true - відвідано 1 серпня 2018 р. Оригінали метричних книг зберігаються у Центральному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України). Надалі посилання робитимуться на відповідні справи згідно з вимогами щодо оформлення посилань на архівні матеріали.

[*] Вивчення ставлення духівництва до подій заслуговує на окреме дослідження.

[**] Ретельний кількісний та статистичний аналіз вимагають глибшого дослідження та окремої публікації.

[***] Тут і надалі у дужках біля прізвища подається вік особи.

[22] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, арк. 499, арк. 437.

[23] Календарь, справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год: (год издания тринадцатый). – Київ: Тип. С. В. Кульженко, 1916. – С. 228.

можна зарахувати убитих 26 січня поручика 11го ізюмського гусарського полку барона Сергія Володимировича Меллер-Закомельського[24] (30) – похований 30 січня; інспектора артилерії XXIV корпусу ген.-лейт. Іллю Ільдефонсовича Волковицького (54) та його сина Вадима (20)[25] – поховані 31 січня; корнета Валентина Михайлова (22) – 1 лютого; ген.-майора Віталія Миколайовича Мічуріна (62) – похований 9 лютого; дійсного статського радника барона Володимира Федоровича фон Беннінгзгаузен-Будберга – 13 лютого. Прикметно, що на кожного з них було своє «врачебное свидетельство», виписане в день смерті. Із записів також можна простежити, що відбувалося з тілами українських військовиків та чиновників. Так, 31 січня ховали отамана полку Сагайдачного Григорія Андруса (26 років, загинув 21 січня) та офіцера військового міністерства Петра Крамаренка (21 рік, загинув 22 січня). Братів, військових чиновників, Михайла Борисовича (34) та Андрія Борисовича (26) Тарасенків, які загинули 23 січня, ховали 2 лютого. Натомість 4 лютого відбулося поховання чотирьох офіцерів 7-го українського полку - Стефана Чебановського (20), Пилипа Скрипки (26), Арсенія Цюрупи (19), Евфілія Тригуба (21), які загинули відповідно до запису 24 січня[26].

Церква Св. Михаїла при Олександрівській лікарні (вул. Левашівська, 33). Щонайменше 140 осіб загинули/були поховані у січні-березні. Серед них є цивільні, військовики та невпізнані особи[27]. Причини смерті тут уже більш конкретизовані; як правило, йдеться про «вогнепальне поранення», «поранений в голову», «поранення голови/живота» тощо. Поховані вони були на різних київських цвинтарях: Лук’янівському, Байковому, Солом’янському, Звіринецькому, Щекавицькому та ін. Чимало осіб загинуло 26–29 січня. Серед них, знаходимо ім’я лікаря Георгія Пурцеладзе (35; похований на Байковому)[28]. 22 особи були поховані на Братському цвинтарі в Маріїнському парку 4 (17) лютого «гражданским погребением». З них 5 осіб залишилися невпізнаними[29]. Подія отримала чимале висвітлення і мала служити символом боротьби учасників січневого повстання з українською владою. В’ячеслав Прокопович згодом його прокоментував так: «Одбувся в саду крові урочистий похорон тих, хто поліг за совітську власть»[30]. Менше натомість відомо про інше

[24] Тіло було забране сестрою з військового госпіталю. Відповідно до зібраних Шульгіним відомостей, поручик Меллер-Закомельський жив у пошкодженому під час обстрілів будинку Богрова на Бібіківському бульварі. Звідти вирушив, переодягнувшись у цивільне, до сестри, але був затриманий на Хрещатику та розстріляний у Маріїнському парку: Некрологи убитих… – С. 212–214.

[25] Мешкали в готелі «Imperial», але затримані були на вулиці та розстріляні у дворі буд. 35 Прозорівської вулиці. Як зазначається, оскільки їхній номер більшовики повністю спустошили, ховали батька й сина Волковицьких завернутими у простирадла. Разом з ними був похований корнет 2-го гусарського Павлоградського полка Володимир Коссаковський (23). У метриці датою смерті позначено 19.01. В опублікованому некролозі натомість зазначається що він, племінник Волковицького, загинув 16.01, будучи убитий під час перестрілки та бою з більшовиками на вул. В.-Васильківська. Тіло до поховання знаходилося в Кауфманській общині: Некрологи убитих… – С. 190; 214.

[26] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, арк. 499, арк. 437–446

[27] Імена частини з них друкувалися в газетах; згодом перелік осіб був передрукований Шульгіним у збірнику «Малая Русь». Зокрема, доволі чисельну групу (52 особи) складають вбиті офіцери, козаки, юнкери: Бєль, Заплатін, Тихоміров, Нєвєров, Кармазін, Курочкін, Шевченко, Самусенко, Орловський, Алєксєєв та інші: Некрологи убитих… – С. 229-231. Порів. з записами в метричній книзі: ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 499, арк. 660–664.

[28] Працював у Київському військовому шпиталі. 26 січня відвідав поранену. Повертаючись, був застрелений на Бессарабській пл. червоногвардійцем, якому показав видане українською владою посвідчення: Некрологи убитих… – С. 221.

[29] Імена також були опубліковані як «булочники и арсенальцы»: Березін, Колотирський, Мельник, Пєсчаний, Соболєв, Буш, серб Теодор, Карпенко, Грузенко (у метриці Гудзенко), Воловчук (у метриці Кілавчук), Подопригора, Слуцький, Соснов. У метриці також знаходимо серед похованих в братській могилі в Маріїнському парку імена Щавинський та Шкаровський, які занесені до списку вбитих офіцерів, козаків та юнкерів. Некрологи убитих… – С. 230. Порів. з записами в метричнійкнизі: ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 499, арк. 667-668.

[30] *Прокопович В.* Наша повинність // Нова Рада. – 1918. – 28 (15) лютого. – С. 1.

найбільше за кількістю поховання загиблих 13(26) лютого на Байковому цвинтарі. Поховані в той день 67 чоловіків та 1 жінка, з яких лише декілька осіб були ідентифіковані, померли головним чином внаслідок «поранення в голову». Ідентифікований Іван Павлович Полошаков натомість був отруєний автомобільними газами (за браком інших даних наразі коментувати цей запис складно)[31]. Ще 9 осіб були поховані уже під час влаштованої українською владою панахиди за померлими внаслідок більшовицького владарювання у місті 10 березня на Братському військовому цвинтарі. З них 4 особи залишилися невпізнані; дата смерті ідентифікованих чотирьох осіб визначалася 1–8 числами швидше за все лютого (внаслідок переходу на новий календар у записах часто буває плутанина з датуванням). Ще одна особа – солдат Аркадій Пісецький – був похований 10 березня на римо-католицькому кладовищі. Поодинокі випадки смертей від вогнепального поранення мали місце до кінця лютого, а поховання тривали до кінця березня[32]. Однак за матеріалами метрики видно, що пік насилля припав на кінець січня.

Покрова Пресвятої Богородиці (Покровська) при Київському військовому шпиталі на Печерську (вул. Госпітальна, 24). За даними метричної книги можна поповнювати списки українських військовиків, котрі воювали з більшовиками та загинули до 24 січня (дехто з них був похований лише у другій половині лютого (н.ст.)). Також записи є доброю ілюстрацією піку насилля, вчиненого більшовиками: 26 січня загинули 13 з 51 особи (попередня загальна кількість загиблих протягом січня-березня, що пройшли через військовий госпіталь). Більшість з них поховані в «новой братской могиле». Серед застрелених більшовиками син останнього голови Російської Держдуми Михайла Родзянка штабс-капітан гвардії Преображенського полку Георгій Родзянко (27), похований 30 січня на цвинтарі Покровського монастиря (тіло знайдено після довгих пошуків). Знаходимо тут і запис про ген.-лейт. у відставці Миколу Миколайовича Ридзєвського (80)[33]. Після відспівування його тіло було передано Катерині Цимбалістовій для поховання на Аскольдовій могилі. Рідним були віддані тіла полковника Миколи Михайловича Єсаулова (47) для поховання на Лук'янівському цвинтарі та громадянина Ісаака Пугача (32) для поховання на Байковому. Серед убитих можна побачити імена офіцерів «4-го Кирасирского Лейб-Гвардии конного полка», яких відспівував священик стрілецького полку 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії Євген Яржембський. У метриці є й запис про полковника Володимира Мініха, застреленого 26 січня[34]. Прикметно, що біля запису є помітка «13/IX/-24 г.»[*], що вказує на те, що у 1924 р. був запит на виписку з метрики[35].

Церква Марії Магдалини при Київському Маріїнському дитячому притулку (на розі Н-Ботанічної та Паньківської, 2/16). У цій непарафіяльній церкві відспівали щонайменше 23 особи, що загинули у січні–лютому 1918 р. Частина з них загинула під час вуличних боїв 19–23 січня (зокрема, чиновник Костянтин Іванович Карбовський (19)). Як і в інших випадках, окрему групу складають убиті 26–27 січня. Зокрема, тут знаходимо імена: корнет Костянтин Есперов князь Бєлосельський-Бєлозерський (19), похований 16 лютого (н.ст.) у Покровському монастирі; полковник Микола Васильович Пестов (51), похований 15 лютого (н.ст.) на Аскольдовій могилі (проживав на Кр.-Університетській, 4); козак Андрій Олексійович Журавель (24), похований 30 січня на Лук'янівському; інженер Василь Сапліца (47), похований на Лук'янівському 30 січня (проживав на Печерську на вул. Левандовській, 8); генмайор у відставці Микола Миколайович Жуков (68), похований 31 січня на Байковому[36].

[31] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 499, арк. 668-669. У цьому списку, зокрема, ідентифікованими є Миколаєнко, Бєль, Максимов, з групи вбитих офіцерів у згаданому друкованому списку.

[32] Там само, арк. 673.

[33] Затриманий у дворі Микільського монастиря (на нього вказав півчий монастиря), розстріляний на дамбі між Печерськом та Липками. Залишив квартиру, оскільки було повідомлення, що будинок підриватимуть: Некрологи убитых… – С. 206-207.

[34] Забраний з будинку на Прорізній після обшуку. Розстріляний на очах дружини в воротах Маріїнського парку: Там само. – С. 209-210.

[*] Подібні позначки трапляються і в інших метриках, але датуються уже 1950-тими роками.

[35] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 504, арк. 47-61.

[36] Там само, спр. 490, арк. 3-5.

Церква Покрова Пресвятої Богородиці (Покровська) на Солом'янці у Бульварній частині. У метричній книзі містяться дані про щонайменше 64 особи, які загинули «в межусобной брани». Вочевидь, тут могло йтися про прихожан церкви, а також про тих, хто помер у територіальних межах парафії (а це насамперед залізнична станція Київ-І). Записи показують зовсім іншу топографію конфлікту у порівнянні з вище розглянутими. Жертви тут переважно цивільні, часто жінки, які були вбиті 21–24 січня, тобто в дні, коли тривали бої між українцями та більшовиками в районі вокзалу. Серед них були і цілі родини. Так, 22 січня загинула Олександра Кравченко з Васильківського повіту, Мотовилівської волості (57) з синами Миколою (17) і Володимиром (14) та донькою Тетяною (11), а також, ймовірно, її землячка Мотрона Афанасенко (24) з донькою Антоніною (4). Залишається лише здогадуватися, що змусило їх опинитися на небезпечних вулицях у розпал конфлікту в цій частині міста. Інша група жертв – це розстріляні молоді чоловіки. Зокрема, зазначається, що18 лютого (н.ст.)червоногвардійцями булирозстріляни 3 особи. Ще 10 невпізнаних, розстріляних на станції Київ-І 25 січня, поховали 27 лютого (н.ст). Останніх невпізнаних 5 осіб поховали 7 березня[37].

Благовіщення Пресвятої Богородиці (Благовіщенська) у Либідській частині (вул. Мар.-Благовіщенська, 64). Відспіваних у цій церкві жертв конфлікту було до 10. Серед них – мати Михайла Грушевського Глафіра Захарівна Грушевська (70), удова дійсного статського радника. Причиною її смерті називається «от старческой немощі»[38]. Однак, відомо, що вона померла внаслідок потрясінь, спричинених зруйнованим більшовиками будинком Грушевських по вул. Паньківська, 9[39]. Від обстрілів у своїй квартирі загинув Дмитро Раєцький 24 січня, а Олександр Годін помер від обвалу стіни 28 січня (ймовірно мешкав на вул. Ново-Караваївській, 31). Також від снаряду «при обстреле города» у своєму будинку загинув статський радник, викладач Університету св. Володимира та Політехнічного інституту Ісидор Григорович Рекашев (52), котрий мешкав на вул. Тарасівській, 9[40]. Дві жінки Параска Кондратова (23) та Марія Руденко (38) загинули від отриманих на вулиці поранень 22 січня. З військовиків тут значиться лише одна особа – штабс-ротмістр Володимир Дем’янович Курдюков (22), 11й гусарський ізюмський полк ген. Дорохова; убитий на вулиці 26 січня, похований на Байковому кладовищі 31 січня[41].

Церква Св. Володимира (Володимиро-Либідська) у Либідській частині (вул. В.-Васильківська, 103). Кількість загиблих у метричній книзі церкви, є однією з найбільших з-поміж інших приходських церков Києва. Цим також підтверджуються дані статистики, за якими у Либідській частині міста загинуло найбільше осіб. Тож, використаємо метричні записи для відображення динаміки конфлікту. Першого загиблого солдата (Олицького полку) Олександра Луценка (22), вбитого 19 січня «из броневого автомобіля», поховали 21 січня. Наступні дві особи вбиті в «громадянській війні» були поховані 22 січня. Загиблі 22–24 числа 4 особи (з них дві жінки) були поховані 25 січня. Наступного дня поховали ще трьох цивільних. Серед трьох похованих 27 січня зазначається вчитель вищого навчального училища в Галичині Петро Йосипович Максимчук (35), який був «убит будучи в квартире во время гражданской войны» 24.01. Можна припустити, що тут могло йтися про смерть внаслідок обстрілу міста. 28.01 ховали

[37] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 476, арк. 233–244.

[38] Залишається лише здогадуватися, скільки ще осіб померло, здавалося б, «натуральною смертю», спричиненою подіями. Панахида ж відбулася на сороковий день у Володимирському собору 24 березня: «Похорони відбулись тоді потайно, тому що більшовики підстерігали сім’ю, щоб її арештувати»: Панихида // Нова Рада. – 1918. – 24(11) березня. – С. 2.

[39] Сторічна річниця трагедії сприяла поширенню інформації про цю подію серед громадськості: *Кондаурова Г.* «Замок черномора». Як п’яні більшовики будинок Грушевського спалили / Електронний ресурс: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/zamok-chernomora-yak-p-yani-matrosi-budinok-grushevskogo-07022018200000 , відвідано 1.01.2018 ; *Кричевська Є.* Пожежа будинку Михайла Грушевського / Електронний ресурс: http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/7/152033/, відвідано 1.01.2018.

[40] Оскільки І. Рекашев увійшов до складу позаблокового блоку російських виборців Шульгіна, від якої був обраний гласним, та очолював товариство «Русь», в збірнику «Малая Русь» він отримав розлогий некролог як одна з найтрагічніших жертв вуличних боїв за Київ: Г.Д. Исидор Григорьевич Рекашев // Малая Русь… – С. 173–179.

[41] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 480, арк. 76–78.

6 осіб, двоє з яких загинули 27 числа. Натомість 29.01 – 7 осіб, з яких п'ятеро загинули 21–22 січня (серед них і п'ятирічна дівчинка). Шестеро осіб ховали 30.01, з них п'ятеро цивільних, з яких лише одна жінка загинула 28 числа, інші ж 20–23. Подальші поховання уже датуються лютим. 14 лютого (н.ст.) ховали офіцера Українського гусарського полку Костянтина Антоновича Цивінського (32), загинув 25.01, та трьох осіб, що загинули 29.01. Цими трьома особами були ген.-майор в резерві штабу КВО Микола Іванович Колчигін (63), його син – кадет Сумського кадетського корпусу Микола (17) та брат – полковник 83-ї артилерійської бригади Костянтин Іванович Колчигін (49). Попри те, що причина їхньої смерті зазначається як і в інших випадках у цій метриці «убит в гражданской войне», можна стверджувати, що ці особи загинули в рамках більшовицького терору. Родина Колчигінів у Києві була знаною. Сам Микола Іванович був гласним Київської міської думи від Печерської дільниці, брав участь у засіданні різних комісій. У цей час його племінник Богдан Костянтинович розпочав успішну кар'єру в лавах Червоної армії. Пізніше у довідках про нього писали, що батька Костянтина Івановича Колчигіна більшовики розстріляли у Києві «помилково»[42]. Ще двома жертвами терору могли бути молодший унтер-офіцер 14-го Олагодського полку Микола Рожковський (26), який також загинув 29 січня, та трубач унтер-офіцер Трубачної команди з 1-го Козачого Вільної України Петро Ломонос (25), котрий загинув 28 січня та був похований 19 лютого на братському військовому кладовищі. В останній день лютого поховали 4 особи, тіла яких передав лазарет імені службовців південно-західної залізниці Київ-І і Київ-товарний. Серед них зазначається і чех Йосиф-Франц Свєцений (23). Прикметно, що цього разу причиною смерті зазначалася: «умерли от огнестрельных ранений, полученных на улицах г. Киева во время гражданской войны»[43].

Церква Пресвятої Трійці (Троїцька) у Либідський частині (вул. В.-Васильківська, 51). Чисельність жертв тут лише 5 осіб. Чи не єдиний випадок, коли причина смерті позначалася як «убит в революцію» (за винятком одного вбивства, де йшлося знову про громадянську війну, – Захарія Письменного (24), 27.01). Від снаряду 24 січня загинув губернський ветеринарний лікар Костянтин Михайлович Хороманський (40), який мешкав на вул. Предславенській та працював на вул. М.-Благовіщенській, 57[44].

Св. Володимира (Володимирський) собор у Старокиївській частині. У метричних записах позначено з 28 осіб, що загинули як внаслідок вуличних боїв, так і внаслідок терору. Щодо деяких цивільних осіб подано навіть місце проживання: Глікерія Городнікова (22) з вул. Софіївської, 11; Катерина Істратова (19) з вул. Пушкінська, 5; удова Агафена Шаповалова з вул. Караваївської, 42; Василь Лебедєв (23), працівник київського ВПК, з Львівської, 14; Василь Трефильїв (27), студент Політехніки, з вул. Олександрівської, 45. Усі вони загинули від вогнепальних поранень переважно в дні вуличних боїв – 16–22 січня. Ще двох жінок ідентифіковано за родом занять: Тетяна Малихіна, «сиделка акушерской клиники Университета св. Владимира» з Курської губ., загинула від розриву артилерійського снаряду 24 січня (похована 26 січня на Байковому); Олександра Терещенко (26) – газетчиця, загинула від вогнепального поранення голови 24 січня (похована 30 січня на Лук'янівці). Зі списку цієї метрики, можна також ідентифікувати жертв терору. 30 січня на цвинтарі Покровського монастиря поховали полковника Петра Петровича Доможирова (45), Володимира Миколайовича Яшвіля (24; син княгині Наталії Григорівни Яшвіль, відомої своєю громадською діяльністю), чиновника, статського радника Сергія Олександровича Базарова (44). Причина смерті: «убит во время гражданской войны». Усі троє були мешканцями Липок. За зібраними Василем Шульгіним даними, їх разом з Георгієм Родзянком (одружений з сестрою Володимира Яшвіля) арештували в помешканні Базарова (Левашівська, 4) вранці 26 січня та розстріляли в Маріїнському парку[45]. Того ж дня, 30 січня, з Собору у Братській могилі поховали трьох осіб – робітника електричної

[42] *Колчигин Б.* Воспоминания // ©оюз Писателей. – 2006. – № 7 / Електронний ресурс: http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7.html , відвідано 1.01.2018.

[43] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 484, арк. 28–302.

[44] Там само, спр. 506, арк. 63-64.

[45] До Маріїнського парку за для отримання печатки в документах їх забрали два червоногвардійці та один матрос. У парку розстріляли; тіло Родзянка знайшли у військовому госпіталі. Детальніше: Некрологи убитых… – С. 191–198.

станції Івана Проколєва (помер від поранень 24 січня) та рядових Пилипа Ликаренка (поранений 20 січня) та Альфонса Собанського (помер від поранень 27 січня)[46]. Оскільки інших військовиків, включно з козаками Гайдамацького полку, ховали на Військовому кладовищі, то можна припустити, що у Братській могилі поховали прибічників більшовиків.

Вознесіння Господнього (Вознесенська) на Кудрявці у Старокиївській частині (вул. Львівська, 44). Серед записів знаходимо щонайменше 25 згадок про загиблих в період січня–березня. Як і в попередніх випадках, жертви або вбиті на вулицях, або загиблі внаслідок обстрілів та під час терору. З-поміж інших, є записи про загибель Марії Сиротяги (28) з Волинської губернії та її дітей Миколи (8), Стефана (7), Ксенії (2) 25 січня; поховані на Лук’янівському цвинтарі 28 січня. Також від обстрілів загинули 6 санітарів та медсестер Сімферопольського шпиталю. Федір Демський (60), ген.-майор у відставці, та Іван Чувалін (74), полковник у відставці, були вбиті 27 січня. Обох затримали в центрі міста[47]. До жертв терору, ймовірно, можна зарахувати й Миколу Корженевського (43). У метриці він позначений як губернський секретар, в адресному довіднику – як працівник Київського розшуку[48]. Ймовірно його, людину, яка проживала на Вознесенському узвозі, але працювала в центральній частині міста (початок вул. Велика Житомирська), також затримали у центрі міста 27 січня (похований на Лук’янівці 28.01)[49].

Церква Св. Іоана Золотоустого (Галицький базар). Метричні записи відображають топографію насилля доволі добре. Серед 15 загиблих переважно цивільні, причиною смерті яких став обстріл міста снарядами. Причому від шрапнелі гинули як на початку конфлікту (17 січня), так і в останні дні збройного протистояння (26 січня). Серед жертв були особи різного віку та статі, що знову ж таки свідчить про те, що в силу різних обставин люди знаходилися на вулицях. До застрелених більшовиками з парафіян цієї церкви можна віднести підпоручика Пилипа Миколайовича Толочинова (31), котрий мешкав на вул. Назарівській, 17[50].

Церква Стрітення Господнього (Стрітенська «Скорботна») у Старокиївській частині (на розі вул. В. Житомирської та Стрітенської). Однією з перших жертв (не тільки для цієї церкви, але по Києву загалом) тут зазначений учень київського художнього училища Володимир Шпаковський (19), котрий загинув уже 16.01 від поранень, отриманих від розриву артилерійського снаряду (похований 21.01 на кладовищі Флорівського монастиря). У наступні дні загинуло ще дві особи, а у дні терору щонайменше три. Серед них доктор медицини Аполлон Володимирович Чиріков (51), який помер внаслідок отриманих поранень 26 січня і був похований лише 2 лютого на Байковому цвинтарі[51]. Чиновник акцизного управління Євген Ілліч Деркач (30) також помер від завданих поранень 25.01 і був похований 5.02 на воєнному братському цвинтарі. Натомість від вогнепального поранення помер представник ВПК Всеволод Глінка (34) 26.01 (похований 2.02 на Байковому). На відміну від інших церков, у метриці цієї також містяться записи про померлих від вогнепальних поранень осіб наприкінці лютого та початку березня: зокрема, 21-22 лютого (н.ст); три особи 3 березня (н.ст)[52].

Церква Св. Федора (Федорівська) на Лук’янівці (вул. Овруцька, 13). Перші три жертви (одній виповнилося лише 3 роки) з зазначених загинули від розривів снарядів 26.01. Наступні дві жертви – від вогнепальних поранень, отриманих 28 (Володимир Каденко (22)) та 30 (прапорщик Антон Тищенко (27)) січня відповідно.

[46] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 481, арк. 289–295.

[47] Демський опівдні 27 січня у військовій формі йшов на роботу з дому на Михайлівській вулиці, де й був затриманий солдатами на очах у дружини. Годиною ж раніше на Думській площі арештували полковника Чуваліна, який також вийшов з дому по справах: Некрологи убитых… – С. 208, 212.

[48] У довіднику, однак, призвище записане як Коржеєвський: Календар…– С. 394.

[49] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 483, арк. 454–463.

[50] Там само, спр. 477, арк. 349–353.

[51] У відомостях про смерть лікаря Аполлона Чирікова, одного з керівників медичної частини управління Російського товариства Червоного Хреста, чи не вперше зустрічаємо інформацію про опір (в усіх інших вищезгаданих випадках більшість офіцерів виводили з квартир під приводом заміни документів): «он оказал сопротивление; он был приколот штыками, ему были нанесены раны в живот с выпадением внутренностей; брошенный на землю, он через несколько времений в мучениях скончался»: Некрологи убитых… – С. 223.

[52] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 476, арк. 408–414.

Ці смерті також дають уявлення про топографію насилля практично на околиці міста[53].

Церква Св. Феодосія (Феодосіївська) (вул. Цитадельна, 14). З 15 осіб, про яких є інформація в метричній книзі церкви, 11 осіб, вочевидь, були застрелені, хоча причини смерті для усіх загиблих зазначені практично однаково «убит во время уличных беспорядков». Про це говорять дати смерті (24–27 січня) та соціальний статус убитих. Так, тут зазначається родина лісничого ревізора Терентія Гаврюшина (55) з синами Сергієм (19) та Володимиром (16); полковник Федір Масс (52); капітан Веніамін Радіонов (35; «убит большевиками», похований на Аскольдовій могилі); ген.-майор Іван Коновалов (67; похований на Аскольдовій могилі); шт-кап. Олександр Туманов (28; похований на Аскольдовій могилі); ген.-майор Іннокентій Кириков (60; на Аскольдовій могилі); військовий лікар Петро Бочаров (61; похований на Аскольдовій могилі)[54]. Міститься тут й зовсім унікальний запис причин смерті: Всеволод Костянтинович Кушевич (32), 6го окремого тяжкої артилерії дивізіона підпоручик батареї «М»: «убит во время уличных беспорядков гражданской войны большевиками, будучи взят из квартиры»; похований на Аскольдовій могилі[55].

Церква Олександро-Невська (вул. Олександрівська, 4). В метриці цієї парафіяльної церкви знаходимо записи щодо трьох жертв терору, вочевидь, розстріляних 26 січня: ген-лейтенант Петро Гуславський (55), похований на Звіринці 28 січня, та дворянин Петро Васильович Кочубей (38) і князь Микола Олександрович Долгоруков (19), поховані 31 січня на Аскольдовій могилі[56]. В адресній книзі знаходимо згадку про родину Кочубея на розі вул. Левашівської та Інститутської, 5/19.

Ольгінська церква (вул. Кловська, 12). П'ятеро осіб загинули від снарядів, з них двоє дітей 3 та 10 років. Ще дві особи були вбиті 24 січня: ген.-лейт. у відставці Володимир Едуардович Данкварт (60)[57] та полковник 6го тяжкого окремого артилерійського дивізіону батареї «М» Сергій Володимирович Сапожніков (39)[58].

Церква Різдва Св. Іоанна Предтечі на Звіринці (вул. Церковна, 11). Записи метричної книги є черговим доказом вбивств мешканців Печерська. Тут, зокрема, знаходимо імена військовиків: ген.-майора Костянтина Краковецького (67); ген.-майора Віктора Вікторовича Гаврилова (55) та його сина капітана Віктора Гаврилова (23); ген.-майора Петра Клоченка (65); полковника Леоніда Міллера (39); підполковника, вихователя Київської Св.-Володимирської гімназії військового відомства Володимира Келлера (48) та його зятя капітана Туркменського стрілкового полку Олексія Каменського (29) (обидва поховані 8 лютого)[59]. Також зазначені вбитими лікар Сергій Трусевич (28) та

[53] Там само, спр. 506, арк. 192–194.

[54] Про загиблих лікарів були опубліковані відомості в «Киевском врачебном вестнике» (№ 7), звідки передруковані у збірнику Шульгіна. Зокрема, про лікаря Петра Бочарова зазначається, що 27 січня він намагався потрапити до лікарні пошкодженого військового училища на Печерську, звідки поїхав до хворих. Дорогою був затриманий біля Маріїнського парку. Тіло забрала з парку сестра. Попри те, що Бочаров мешкав на Тарасівській вул. і вірогідно не був прихожанином Феодосіївської церкви, відспівували його тут, мабуть, на прохання сестри, яка мешкала на Печерську. Опис поховання дозволяє охопити загальну картину, якої не можна зафіксуватиу метриках: «С похоронами выходило затруднение: священник боится, катафальщики не соглашаются… И вот на другие сутки ночью, крадучись у стен, домов безшумно отправилось траурное шествие на Аскольдову могилу. При свете фонаря торопливо, тихим голосом, отслужил батюшка панихиду и предал тело земле»: Некрологи убитых… – С. 216–219.

[55] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 478, арк. 103–107.

[56] Там само, спр. 502, арк. 85.

[57] Данкварт проживав на вул. Різницькій, 9а, де зранку 24 січня його витягли з квартири та убили в під'їзді: Некрологи убитых… – С. 205–206.

[58] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 476, арк. 127–128.

[59] Про більшість з названих осіб знаходимо некрологи. Краковецького забрали з квартири на Левандовській та розстріляли в Аносовському комендантському саду (сучасний Парк Вічної Слави). Батька та сина Гаврилових забрали з квартири та розстріляли на вулиці. Полковника Міллєра разом з генерал-майором Болеславом Бєлчинським затримали при обшуку квартири; розстріляні на вул. Московській. Підполковник Келлер та капітан Каменський затримані на саперному полі на Звіринці; розстріляні біля залізничного мосту. Лікар Трусевич застрелений у дворі будинку на Печерську. Його тіло не тільки було пограбовано, як і в усіх інших випадках, але над ним й поглумилися: Некрологи убитых… – С. 184–189; 207; 210–211; 222–223.

колезький регістратор Андрій Цапюк (54). З позначкою «від старості» 26 січня записана смерть артилерійського чиновника, статського радника Андрія Харитоновича Кагана (79)[60]. Він мешкав на вул. Різницький, 11. На вказаній вулиці також проживав ген. Клоченко; натомість Гаврилови та Трусевич були зареєстровані по вул. Микільській.

Що стосується церков Подолу, то кількість зазначених у них вбитих під час подій осіб доволі незначна. У **Введенській** церкві відспівали декілька осіб, які загинули під час вуличних боїв, або, як зазначено в метриці: «убит во время партийной межусобицы»[61]. У метриці **Добро-Микільської** церкви знаходимо запис про отамана 2-го куреня полку Наливайка з громадян м. Межиріччя Волинської губернії Павла Івановича Солов’я (39), загиблого 24 і похованого 31 січня на Щекавицькому цвинтарі, який помер «от множества ранений головы и всего тела во время событий в Киеве 17–27 января»[62]. За записами **Хрестовоздвиженської** церкви простежується додаткова динаміка конфлікту у Подільській частині міста: перші 3 жертви серед цивільного населення 20–21 січня; наступні – 26 січня жінки – Марія Пашкова (35) та Тетяна Коберник (30). З убитих чоловіків - поштово-телеграфний чиновник Дмитро Коляда (19) та чиновник Микола Крижанівський (24)[63]. У **Набережно-Миколаївській,** записи про трьох цивільних, вбитих «ружейным выстрелом» 20–21 січня; один з них – Микола Якимович Вєтров (17). З цих записів складно сказати, чи ці особи були випадковими жертвами, чи брали участь у протистоянні. Натомість однозначною жертвою подій став протоієрей Петро Іванович Колосовський (55), настоятель церкви, який загинув внаслідок обстрілу 24 січня та похований 26 числа на кладовищі Флорівського монастиря[64].

Якщо ж звернути увагу на метричні записи **Синагоги**, то можемо знайти інформацію про щонайменше 86 жертв з-поміж євреїв. З них 37 загинули 18–25 січня; 27-30 січня – 8 осіб (серед них георгіївський кавалер Лейзер Гершков Боярський, голова Союзу євреїв-воїнів Іона Якович Гоголь, лікар Наум Саулович Рахліс[65]); 28–30 січня у лікарнях померли 15 осіб (серед них 10 невпізнаних осіб); 7 осіб загинули у лютому. Доволі значна кількість – 21 особа – були вбиті у березні[66]. Ці дані можуть свідчити про самосуди над євреями за буцімто допомогу більшовикам. На початку березня редакція газети «Нова Рада», коментуючи такі випадки, неодноразово звертала увагу на неприпустимість погромів[67].

Отже, як можна побачити з матеріалів метричних книг, чимало киян загинуло на вулицях міста в період вуличних боїв та обстрілів міста. Також дані підтверджують, що внаслідок цілеспрямованого терору загинуло чимало беззахисних киян, що підпадали під визначення ворогів, окреслене Муравйовим. Окрім того, метричні книги лікарень та притулків показують, що ці установи були вщент заповнені трупами. Як відомо, іншим, непроаналізованим вище, місцем, куди звозили тіла загиблих, був Анатомічний театр університету. Є також джерела, які показують, що й інші шпиталі були заповнені пораненими та загиблими. Зокрема, тіло отамана Андруса знаходилося в госпіталі № 2 Петроградської Єлизаветинської общини Червоного Хреста, куди в основному потрапили поранені міліціонери та солдати[68].

---

[60] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 477, арк. 64–68.

[61] Там само, спр. 484, арк. 212–213.

[62] Там само, арк. 291.

[63] Там само, спр. 496, арк. 163–169.

[64] ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 496, арк. 233–234.

[65] Затриманий на розі Володимирської та Прорізної, коли намагався надати допомогу пораненому. Розстріляний в Маріїнському парку, коли під шинеллю побачили погони на куртці. Його труп забрали з анатомічного театру: Некрологи убитых… – С. 221–222.

[66] Список евреев Киева, погибших во время погромов и военных конфликтов в 1917–1919 гг. / Електронний ресурс: http://hadashot.kiev.ua/content/spisok-evreev-kieva-pogibshih-vo-vremya-pogromov-i-voennyh-konfliktov-v-1917-1919-gg , відвідано 1.01.2018.

[67] Напр.: Шляхом законности // Нова Рада. – 1918. – 5 березня (20 лютого). – С. 1.

[68] Державний архів Київської області, ф. 183, оп. 4. спр. 150, арк. 5–7.

Пам'ять

Повернення української влади у Київ дозволило киянам відкрито вшанувати пам'ять за загиблими у січні родичами, друзями і колегами та поховати ще непоховані тіла. Про потребу такого чину В'ячеслав Прокопович писав в останньому лютневому числі «Нової Ради» так: «Добре, у кого були родичі, і вони знайшли його: того поховано. А ні, – ті обідрані, необмиті тижнями покотом лежать в анатомічному театрі… Оті слова «справки о трупах», оті реєстри лікарень, де вони переховуються, що знаходимо щодня в газетах, повні страшного навіть як на наші часи нечуственні, змісту. І той жах, який холодом проймає серце, розуміє не тільки той, хто втратив близького, хто бачив їх на власні очі… Дні проходять, а вони лежать непоховані, ті окрадені трупи. Не знайшлося у нас того «чоловіка доброго і праведного» Йосифа із Ариматеї, що насмілився б піти до сучасного Пилата взяти тіла»[69]. І вже у неділю 3 березня газета повідомила про створення комісії з питань організації похорону жертв громадянської війни при Київській міській думі. До її складу увійшли гласні Фещенко-Чопівський, Чикаленко та священик Дем'яновський. Комісія зверталася до киян з проханням повідомляти про ще непоховані тіла. Водночас у газеті починають публікувати імена знайдених в лікарнях жертв громадянської війни[70]. 5 березня публікують наказ № 7 начальника штабу Питкевича, в якому 10 березня вказується датою «похорон жертв большевицького повстання». До того дня усі виявлені трупи мали бути перенесені в анатомічний театр або Олександрівську лікарню. Ховати їх мали в «заготовленій братській могилі» на новому військовому кладовищі[71].

Однак не тільки жертв громадянської війни стало можливим гідно поховати у березні. Поступово з невеличких повідомлень в переліку місцевої хронічки починає виринати нова тема: доля січових стрільців (з студентського куреня). Батьки юнаків нарешті отримали можливість з'ясувати долю своїх дітей, загиблих під Крутами. Число за числом можна простежити, як тема Крут від повідомлень-запитів до некрологів та згодом окремих публікацій, присвячених загиблим, стає головною темою місяця і основою українського мартирологу. При цьому маркерами змін стають опубліковані в «Новій Раді» лист до редакції Олександра Шульгіна, в якому він пише про обставини загибелі юнаків та вказує на кількість тих, хто не відступив з-під Крут, «коло 50 чоловік»; текст С.Ш., в якому пишеться про загиблих «кількасот найкращої інтелігенції – юнаків ентузіастів української національної ідеї» та вірш Тичини «Пам'яти тридцяти»[72].

Тож саме у березні 1918 р. українська спільнота Києва визначається з тим, яка власне подія з першої українсько-більшовицької війни закарбується в колективній пам'яті. Бою під Крутами судилося стати одним з найсильніших українських міфів періоду революції. І навіть фото похоронної процесії жертв більшовицького терору 10 березня стало ілюстрацією до процесії поховання Крутян[73]. Це, однак, не означає, що про січневі події у Києві забули. Над збором відомостей про «вбитих і звірськи замучених большевиками в Києві та його околицях з 24 січня ц.р. офіцерів, солдат, вільних козаків, гайдамаків, лікарів, учнів і взагалі всіх громадян» працювала спеціальна комісія при штабі військового загону по охороні Києва. Звернення до киян періодично друкувалися у пресі. Про те, що робота велася, свідчать і повідомлення від слідчої комісії (розміщувалася в будинку судової палати) з проханням повідомити про долю окремих осіб, які зникли в дні терору[74]. Іншим стимулом до вшанування жертв стали сороковини. Але й тут бачимо, що поіменно насамперед згадувалися військовики, зокрема, Грицько Андрус, Петро Крамаренко, Яків Гандзюк, Яків Сафонов та ін., яких поминали та по яких служили заупокійні

[69] *Пропокопович В*. Наша повинність…

[70] Від комісії по похорону жертв гр. війни // Нова Рада. – 1918. – 3 березня (18 лютого). – С. 3.

[71] Наказ №7 // Нова Рада. – 1918. – 6 березня (21 лютого). – С. 2.

[72] *Шульгин О.* Лист до редакції // Нова Рада. – 5 березня (20 лютого). – С. 2; С.Ш. Трагедія на Крутах // Нова Рада. – 1918. – 16(3) березня. – С. 4; Тичина П. Пам'ятитридцяти // Нова Рада. – 1918. – 21(8) березня. – С. 2.

[73] *Скальський В.* Фотоджерела: не плутати похорон жертв більшовиків та похорон героїв Крут (березень 1918 р.) / Електронний ресурс: http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-fotodzherela-ne-plutati-pohoron-zhertv-bilshovikiv-ta-pohoron-geroyiv-krut-berezen-1918-r.html , відвідано 1.01.2018.

[74] Від слідчої комісії // Нова Рада – 1918. – 31 (13) березня. – С. 3.

літургії[75]. Важливо теж відзначити, що на газетних шпальтах з’являлися імена тих, про кого було кому пам’ятати. Для того, щоб була пам’ять, мають бути ті аґенти, люди та організації, які будуть здатні пам’ятати через комемораційні практики. Зрозуміло, що про більшість невпізнаних жертв більшовицького терору не було кому пам’ятати вдаючись до великих колективних комемораційних заходів, тим більше враховуючи динаміку насилля у подальші роки революції.

Окрім української спільноти Києва про жертв громадянської війни також висловилася російська спільнота міста. У єдиному числі «Киевлянина», що вийшло у березні, одразу ж бачимо некрологи про загиблих. Серед них офіцери колишнього Кавалергардського полку повідомляли про смерть «своих дорогих однополчан, убитых в Мариинском парке 26 января» – шт-ротм. Гернгрос, шт.-рот. Скалоп, шт-рот. Голіцин, корнет князь Долгоруков; офіцери колишнього лб.гв. кінного полку повідомляли про смерть однополчанина князя Бєлосельського-Бєлозерського та ін. Також тут було повідомлення про «убитого в Киеве против дворца 26-го января уполномоченного Красного Креста Петра Васильевича Кочубея»[76]. Пізніше, у тому ж 1918 р., Василь Шульгін присвятить жертвам українсько-більшовицької війни другий вище цитований випуск збірника «Малая Русь». Прикметно, що на обкладинці було використано зображення палаючого будинку Грушевських. Згодом київські події січня 1918 р. стануть лише одним з епізодів більшовицького терору проти російської спільноти міста, що забрав ще більше життів наступного 1919 р. Списки ж розстріляних російських військових чинів увійдуть до мартирологів учасників Білого руху на Півдні Росії або російського офіцерства[77].

Була в Києві ще одна спільнота, яка б могла перетворити січень 1918 р. на місце пам’яті – це чехи. У цьому випадку, однак, не йдеться про започаткування комемораційних практик, а радше про перетворення Києва на окреме місце пам’яті в контексті боротьби за незалежність. Адже січень–лютий стали для чеської/словацької спільноти міста доленосною. Від грудня 1917 р. тут знову перебував Томаш Масарик. Тут вирішувалася доля чехословацького корпусу. Але водночас у Києві реалізовувалася політика невтручання у «внутрішні російські справи», якими й вважалася війна між українцями та більшовиками.

Для Масарика та відділення Чехословацької національної ради на Русі (ВЧНР), що знаходилося у Києві, стратегічно важливим завданням було зберегти корпус і перевести його до Франції. Про це велися постійні переговори з українцями від листопада 1917 р., а коли у Київ увійшов Муравйов, то гарантії продовження формування корпусу чехи отримали уже від більшовиків, у яких «була влада»[78]. Що стосується сприйняття подій у самому Києві, то про це писали так: «Київ зайнято радянськими військами. Рада та Секретаріат розбіглися... Усі здорові. Професор тут і здоровий. З боку Ради були спроби втягнути наші війська, але ми відстояли суворий нейтралітет. Жертвою непорозумінь та провокацій стало декілька наших людей, поступово все налагоджується. Проходячи районом, де розташована наша друга дивізія, головнокомандуючий Муравйов визнав наш збройний нейтралітет […] Просимо повідомити організаціям про події у Києві та заспокоїти. Повідомте також, що ми офіційно протестували проти IV універсалу»[79].

Що стосується влаштованого більшовиками терору, то в кореспонденції ВЧНР та наказах по чехословацькому корпусу знаходимо згадки про

[75] В сороковий день смерти Грицька Андруса // Нова рада. – 1918. – 14(1) березня. – С.1; Панихида // Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня. – С.1; Бувший отаман І українського козацького корпусу // Нова Рада. – 1918. – 26 (13) березня. – С. 1.

[76] Некрологи // Киевлянин. – 1918. – 25 февраля (10 марта). – С. 1.

[77] Див.: *Волков С.* Вторая база данных «Участники Белого движения в России» / Електронниф ресурс: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm , відвідано 1.01.2018.

[78] 18 січня на ст. Яготин було укладено договір між штабом 2-ї чесько-словацької дивізії та військами народного комісаріату, Ясиновським загоном Донецького війська. У ньому визнавався нейтралітет чехів. 19 січня Муравйов визнав цей договір безстроковим і поширив його на усі частини. 31 січня відбулася нарада представників ВЧНР з народним комісаром військових справ Радянської України Юрком Коцюбинським, який заявив, що вже є дозвіл на згуртування війська, але ще не визначено місця для цього: Vojensky historicky archiv Vojenskehou stredniho archive v Praze, První česko-slovenský střelecký pluk. Rozkazy, 11. 1917-1918. Приказ по 1-му Чешско-Словацкому стрелковому «Яна Гуса» полку, № 1252. 5.02.1918.

[79] Vojensky historicky archivVojenskehou stredniho archive v Praze, OCSNR v Rusku – presidium.1917-1918. k. 6. č. 4073. Петроград, Надеждинская № 36. Получено 15 февраля 1918.

те, що у Микільській Слобідці більшовики розстріляли 11 чеських добровольців, з-поміж них і офіцерів, в яких знайшли українські посвідчення з назвою «козак». Відповідно чеським та словацьким військовикам наказувалося знищити подібні посвідчення, утриматися від відвідин міста, перечекавши буремні дні поза небезпечними районами[80]. Дехто ж з чехів описуючи події, вказував на дисциплінованість більшовиків, проведений ними перехід до мирного життя, видачу борошна, продаж хліба тощо, не зауважуючи, що продовольчий колапс у місті настав внаслідок страйку, а не з вини української влади у січні. Тож, якщо тактично чехи намагалися не провокувати більшовиків та тримати своїх військовиків у безпеці, а тих, хто уже перебував у Києві та охороняв стратегічно важливі об'єкти інфраструктури міста, зобов'язували дотримуватися жорсткого нейтралітету, то стратегічно вони налагоджували політичний діалог з більшовиками. Мотиви такого діалогу визначалися так: «Ми мали вибирати поміж двох зол: між Україною IV-го Універсалу, яка хоче бути в приятельських стосунках з Австрією, та більшовизмом, стороною, яка є соціально радикальніша, але політично для нас вигідніша, яка не хоче воювати з Центральними державами, але також не хоче укладати мир та хоче тим зреволюціонізувати маси Австрії та Німеччини. Тому не було між нами суперечок щодо того, що більшовики є для нас меншим злом. Наше ставлення до більшовиків є дуже коректне, відповідно до ситуації»[81]. Дехто навіть вважав, що з більшовиками мали бути налагоджені ті самі зв'язки, що й з українцями, тобто урядові, і так довго, як чехи цього будуть потребувати, що означало й проголошення курсу на налагодження стосунків з місцевими більшовицькими колами[82].

Тож чехи, які були свідками подій у Києві, але мали відмінний від інших киян досвід спілкування з більшовиками, могли створити свій наратив пам'яті про січень–лютий 1918 р. Однак не київські, а сибірські події лягли в основу чеського конструкту пам'яті про «російський сюжет» в історії чехословацького корпусу.

Висновки

Розстріли киян більшовиками в січні–лютому 1918 р. досі розглядалися в літературі як приклад більшовицького терору, причому увага дослідників зосереджувалася на фіксуванні місця вбивств – Маріїнському парку, кількості – декілька тисяч, найвідоміших іменах жертв. Однак, як показав аналіз метричних книг, ми можемо встановити поіменно значну кількість упізнаних жертв січневих подій. Також джерела дозволяють нам аналізувати конкретнішу кількість загиблих – 1286 чоловік. Однак вважаю за необхідне підкреслити, що залучаючи в обговорення цю цифру, я не маю наміру вступати у дискусії щодо «менш» чи «більш» жорстокого більшовицького режиму, базованої на цифрах[83]. Натомість я пропоную замислитися над природою вчинених вбивств. Співставленні з іншими джерелами, проаналізовані вище дані змушують ще раз повернутися до питання визначення злочинів більшовиків. Адже у київських подіях цілком чітко простежується мета на знищення представників «старого порядку» і «старого Києва», а також представників нової української влади. Розстріляними були літні генерали (на той час навіть 50-річних уже називали дідами) при зачистці Печерська (який більшовики зайняли першим). За метриками та адресними книгами простір насилля маркується, зокрема, вулицями Різницькою, Левашівською, Катеринінською, Левандовською, Микільською. Їхні мешканці були розстріляні переважно 26 січня. З тих, хто загинув у наступні два дні, – це, як бачимо, мешканці уже центральніших вулиць. Частина з них була затримана на вулицях і згодом або й одразу застрелені. Тож, чи з позицій XXI ст., коли вже розроблена термінологія щодо злочинів проти людства, варто залишатися при назві політики, означеної самими більшовиками як (червоний) терор?

Вчинений більшовиками у Києві злочин – розстріл беззахисних жертв не за те, що вони скоїли, а за те, ким вони були, – відповідає тому,

[80] Ibid.,k. 7. č. 3773. 26.01.1918.

[81] Ibid.,k. 23, 1918. Zapísyschůzí.Leden-únor.Opisy. 34. Protokol presidiálníschůzekonane 31.01.1918

[82] Там само.

[83] Пор.: *Здоров А.* Червоний терор у Києві на початку 1918 р.: міфи та реалії / Електронний ресурс: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1729-andrii-zdorov-chervonyi-teror-u-kyievi-na-pochatku-1918-r-mify-ta-realii, відвідано 1.01.2018; *Подобєд П.* Вибілювання кривавих плям / Електронний ресурс: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1736-pavlo-podobyed-vybiliuvannia-kryvavykh-pliam, відвідано 1.01.2018.

що в літературі з вивчення геноцидів називається геноцидною стратегією: наміром знищити конкретну групу людей, визначених на основі колективної ідентичності. У нашому випадку йшлося про дві такі групи: представників «старого порядку» – аристократії, чиновників, генералітету, офіцерів – та прибічників УНР – політиків та військовиків. При детальнішому аналізі даних метрик, можливо, будуть підстави виокремити третю групу – молодих чоловіків. Наразі можна попередньо припустити, що юнаки потрапили в ту групу ризику, яка також підлягала знищенню. Тобто йдеться про політичні групи, масове вбивство яких хоч і не увійшло в затверджену ООН Конвенцію про геноцид, але підпадає під ширше визначення геноциду, яке пропонується сучасними дослідниками, зрозуміле як повне чи часткове знищення/масове вбивство окремої групи людей[84]. При цьому ми можемо визначати прояви різних -цидів у нашому кейсі: це і політицид – масове вбивстве політичних опонентів; і класицид – «навмисне масове вбивство соціальних класів»; і гендерцид – зумисне знищення чоловічого населення[85]. При продовженні ж дослідження з використання матеріалів щодо єврейського та польського населення міста, можуть з’явитися підстави і про вивчення в рамках геноцидних практик вбивств євреїв та поляків у Києві за етнічною/ релігійною ознакою.

Дослідження вчиненого більшовиками насилля уже у 1917–1918 рр. в рамках вивчень геноцидів як масових вбивств окремих груп людей сприятиме глибшому розумінню природи тоталітарного радянського режиму, що найбільше асоціюється зі сталінським терором 1930-х років. З іншого боку, ґрунтовніше вивчення соціального контексту насилля також сприятиме кращому розумінню періоду української революції. Оскільки, як було показано вище, сучасники сприймали події як громадянську війну, то постає й наступне дослідницьке питання про співвідношення термінології та визначення процесів, що відбувалися на території України загалом і в Києві зокрема. Разом з тим, стан розробки питання та брак належної уваги до січневих подій в сучасних українських проектах колективної пам’яті вказують на ще одне дослідницьке завдання: написання ґрунтовного інклюзивного міського наративу періоду не тільки січня, але й загалом 1917–1921 рр. Цей наратив мав би включати голоси містян незалежно від їхньої національної приналежності. Це, своєю чергою, сприятиме створенню власної міської пам’яті про жертв революції і перетворенню подій в українське місце пам’яті. Заки ж так станеться, Арсенальна площа, будинок заводу Арсенал та Маріїнський парк, вочевидь, залишатимуться марковані як меморіальні місця пам’яті про учасників Січневого повстання в сучасному Києві.

References

Antonov-Ovseenko, V. (1924) *Zapiski o grazhdanckoj vojne*(1). Moskva: Vyssh. voen.red. sovet [in Russian]

Betlii, O. (2017). Kiev – gorod problemnykh identychnostej. *Gorodimperii v godyvojn i revoliutsyj, 1914–1921* (A. Millera, D. Cherniied.), 272–317. Spb.: Nestor, 2017. [in Russian]

Buldakov, V.P. (2010). *Krasnaia smuta: Priroda i posledstviia revoliutsyonnoho nasiliia*. M.: ROSSPEN; Fond “Prezydentskyj tsentr B.N. El'tsyna” [in Russian]

Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.: Doba Tsentral'noi Rady*. K.: Tempora. [in Ukrainian]

Engelstein, L. (2018). *Russia in flames: war, revolution. civi lwar, 1914–1921*. NY: Oxford university press, 2018. [in English]

Halahan, M. (2005). *Z moikh spomyniv (1880-ti-1920 r.): Dokumental'no-khudozhnie vydanni*. – K.: Tempora. [in Ukrainian]

Hol'denveyžer, A. (1991). Iz kievskykh vospomynanii (1917–1921 gg.). *Arkhivrusskoj. revoliutsyy*. (VI). M.: Terra-Polytyzdat. [in Russian]

Horodskaia duma i polytycheskie sobytiia na Ukraine. (1918) *Kievskie gorodskie izvestiia* (№2-6), 27–44. [in Russian]

Jones, A. (2011). *Genocide. A comprehensi veintroduction* / 2nd ed. London, NY: Routledge. [in English]

Kalendar', spravochnaia i adresnaia kniga g. Kievana 1916 god (1916). Kyiv: Typ. S. V. Kul'zhenko. [in Russian]

Kas'ianov, H. (2015). Ukraina mizhrevoliutsiieiu, samostijnistiu ta okupatsiieiu. *Ukraina mizh samo-*

[84] *Jones A.* Genocide. A comprehensive introduction / 2nd ed. – London, NY: Routledge, 2011. – pp. 15-24

[85] Ibid., pp. 26-29

vyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky (V. Dornik; per. z nim. V. Kam'ianets'; nauk. red. R. Pyrih), 129-172. K.: Nika-Tsentr. [in Ukrainian]

Kolchiginn, B. (2006). Vospominaniia. ©*oiuzPysatelej* (7). RetrievedAugust 1, 2018 from http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7.html [in Russian]

Kondaurova, H. (2018) "Zamok chernomora". Yak p'iani bil'shovyky budynok Hrushevs'koho spalyly. Retrieved August 1, 2018 fromhttp://www.dsnews. ua/nasha_revolyutsiya_1917/zamok-chernomora-yak-p-yani-matrosi-budinok-grushevskogo-07022018200000 [in Ukrainian]

Koval'chuk, M. (2007). *Vijna z bil'shovyts'koiu-Rosiieiu za nezalezhnist'. 1917–1920.* Kyiv, [b.v.] [in Ukrainian]

Krychevs'ka, Ye. (2018). Pozhezha budynku Mykhajla Hrushevs'koho. Retrieved August 1, 2018 fromhttp://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/7/152033/ [in Ukrainian]

Kyevlianyn. (1918, ianvar'-mart) [in Russian]

Mistsia pam'iati Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv (2018). Retrieved August 1, 2018 fromhttp://unr.memory.gov.ua/mapa-kieva [in Ukrainian]

Nora, P. (1989). Between memory and history: Leslieudemémoire. *Representations*.(26), 7-24. [in English]

Nova Rada. (1918, sichen'-berezen'). [in Ukrainian]

Podobied, P. (2015). Vybiliuvannia kryvavykh pliam. Retrieved August 1, 2018 from: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1736-pavlo-podobyed-vybiliuvannia-kryvavykh-pliam [in Ukrainian]

Popov, N. (Ed.) (1990). *Revoliutsiia na Ukraine po memuaram belykh* (Reprint. vosproyzvedenye yzd. 1930). Kyev: Polytyzdat Ukrayny, 1990. [in Russian]

Proproekt (2018) . *Ukrains'karevoliutsiia 1917-1921: 100 rokivborot'by*. RetrievedAugust 1, 2018 from http://unr.memory.gov.ua/about [inUkrainian]

Sanborn, J.(2014). *Imperial apocalypse. The Great war and the destrucion of the Russian Empire*. Oxford: Oxford universitypress. [in English]

Skal's'kyj, V. (2018) Fotodzherela: ne plutaty pokhoron zhertv bil'shovykiv ta pokhoron heroiv Krut (berezen' 1918 r.) Retrieved August 1, 2018 from http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-fotodzherela-neplutati-pohoron-zhertv-bilshovikiv-ta-pohoron-geroyiv-krut-berezen-1918-r.html [in Ukrainian]

Shulgin, V. (Ed.) (1918). *Malaia Rus': Vojna ukraintsev s bol'shevykamy, 1 noiabria 1917 g. – 17 fevralia 1918 g.* (2) [in Russian]

Smolii, V.A. (Ed.) (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* (vol. 1). K.: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Spysok evreev Kieva, pogibshykh vo vremia pohromov i voennykh konfliktov v 1917–1919 gg. Retrieved August 1, 2018 from http://hadashot.kiev.ua/content/spisok-evreev-kieva-pogibshih-vo-vremya-pogromov-i-voennyh-konfliktov-v-1917-1919-gg [in Russian]

Tynchenko,Ya. (1996). *Persha ukrains'ko-bil'shovyts'ka vijna: (hruden' 1917 – berezen' 1918).* – Kyiv; L'viv: [b.v.] [in Ukrainian]

U Kyievi vidbudet'sia istorychna rekonstruktsiia boiu na zavodi "Arsenal" (2018) Ofitsijnyj porta lKyieva. Kyivs'ka mis'karada, Kyivs'kamis'ka derzhavna administratsiia / Elektronnyj resurs. Retrieved August 1, 2018 from https://kyivcity.gov.ua/event/ u_kiyevi_vidbudetsya_istorichna_rekonstruktsiya_boyu_na_zavodi_arsenal.html [in Ukrainian]

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 17/2016: Pro zakhody z vidznachennia 100-richchia podij Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv (2016). Retrieved August 1, 2018 from https://www.president.gov.ua/documents/ 172016-19736 [in Ukrainian]

Verstiuk, V. (2017) Vid "Velykoj Oktiabrs'koj sotsyalystycheskoj revoliutsyy y hrazhdanskoj vojny na Ukrayne (1917–1920)" do "Narysiv istorii Ukrains'koi revoliutsii" i dali: istoriia zmin do slidnyts'koi paradyhmy. *Revoliutsiia, derzhavnist', natsiia: Ukraina na shliakhu samostverdzhennia (1917–1921 rr.): Materialy Mizhnarodnoi¨ naukovoí¨ konferentsií¨ (m. Kyív, 1–2 chervnia 2017 r.)*, 11-30. Kyìv–Chernihiv: Sivers'kyj tsentr pisliadyplomnoi osvity. [in Ukrainian]

Volkov, A. (Ed.) (1918). *Statystycheskij biulleten' po goroduKyevu / publikuetsia Statisticheskim biuro Kievskoj gorodskoj upravy*. (1). [in Russian; French]

Volkov, S. Vtoraia baza dannykh «Uchastnyky Beloho dvyzhenyia v Rossyy» Retrieved August 1, 2018 from http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm [in Russian]

Zdorov, A. (2015) Chervonyj teror u Kyievi na pochatku 1918 r.: mify ta realii Retrieved August 1, 2018 from http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1729-andrii-zdorov-chervonyi-teror-u-kyievi-na-pochatku-1918-r-mify-ta-realii [in Ukrainian]